

شناسایی و اولویت‌یابی مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان برای لحاظ کردن در برنامه‌های درسی مدارس

دکتر کورش فتحی واجارگاه*

دکتر محبوبه عارفی**

توران اسفندیاری***

چکیده

برنامه‌های درسی بستر تمامی ارزشها، انتظارات و نیازهای فردی و اجتماعی است و به همین دلیل تشخیص و شناسایی نیازها و اولویت‌یابی آنها محوری‌ترین عنصر در تصمیم‌گیری‌های آموزشی محسوب می‌شود. اهمیت درک مسائل، تقاضاها و احتیاجات آموزشی فراوان بزرگسالان، ضرورت توجه به نیازهای آموزشی این قشر را بیش از پیش آشکار می‌سازد. در این میان برنامه‌های آموزش مهارت‌های زندگی به بزرگسالان، به دلیل بالا بردن ظرفیتهای روانی- اجتماعی آنان برای مقابله‌ی مؤثر با چالشها و مسائل زندگی روزمره، به شدت مورد توجه نظام‌های تربیتی قرار گرفته است. متأسفانه به رغم اهمیت موضوع، مطالعات انجام شده در این زمینه در کشور بسیار ناکافی و نارساست. مقاله حاضر بر آن است تا از طریق مطالعات میدانی به شیوه توصیفی- پیمایشی مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان را شناسایی، سپس آنها را اولویت‌بندی نماید و با فراهم ساختن اطلاعات صحیح و کافی، گامی مؤثر در زمینه برنامه‌ریزی آموزش مهارت‌های زندگی به بزرگسالان بردارد. به همین منظور از

---

*. عضو هیأت علمی دانشگاه شهید بهشتی k-fathi@cc.sbu.ac.ir

** عضو هیأت علمی دانشگاه شهید بهشتی

*** دانشجوی کارشناسی ارشد و دستیار علمی دانشگاه پیام نور جامع همدان T. Es1356@yahoo.com

طریق مطالعات اسنادی در یک رویکرد بین‌المللی طیفی وسیع از مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان شناسایی شد و در ۶ گروه (مهارت‌های ذهنی-شناختی، مهارت‌های فردی-زیستی، مهارت‌های ارتباطات میان فردی، مهارت‌های محل کار، مهارت‌های زندگی خانوادگی و مهارت‌های شهروندی) طبقه‌بندی شد. سپس با استفاده از نظرات ۲۸ نفر از متخصصان تعلیم و تربیت، ۴۵ نفر از کارشناسان برنامه‌ریزی درسی متوسطه نظری و ۳۶۵ نفر از دانش‌آموزان بزرگسال مدارس شبانه تهران با توجه به شرایط و نیازهای بزرگسالان ایرانی اولویت‌یابی گردید. تجزیه و تحلیل اطلاعات تحقیق از طریق آزمون‌های خی دو، آزمون فریدمن، آزمون t گروه‌های مستقل، تحلیل واریانس و آزمون‌های تبعی صورت گرفت. نتایج تحقیقات نشان داد که همه ۶ گروه مهارت‌های زندگی تعیین شده از دیدگاه گروه‌های مورد مطالعه به منزله نیازهای آموزشی بزرگسالان، مهم و اساسی ارزیابی شده‌اند. در این میان مهارت‌های شهروندی و فردی-زیستی بیشترین اولویت را به خود اختصاص داده‌اند.

کلید واژه‌ها: مهارت‌های زندگی؛ مهارت‌های زندگی بزرگسالان؛ مهارت‌های شناختی، مهارت‌های ارتباطات میان فردی؛ مهارت‌های رشد شخصی؛ مهارت‌های شغلی یا حرفه‌ای؛ مهارت‌های شهروندی؛ مهارت‌های زندگی خانوادگی.

مقدمه و طرح مسئله

شتاب فزاینده تحولات اجتماعی، کهنگی و دگرگونی سریع دانش، منسوخ شدن عینی مهارت‌ها در نتیجه تحولات تکنولوژیکی و علمی، تطبیق مداوم بزرگسالان با روش‌های کار، زندگی و حتی تفریحات را می‌طلبد.

تأثیر و نتایج تغییرات اشاره شده بر الگوهای زندگی انسانها و راه‌های آماده‌سازی و تقویت توانایی آنها برای مقابله با این تغییرات، تعهدات وسیعی را برای آموزش بزرگسالان^۱ فراهم کرده است (آقازاده، ۱۳۸۲).

از اهداف مهم آموزش بزرگسالان هم گسترش توانایی‌های بزرگسالان برای حل مسائل و مشکلات شخصی و اجتماعی و مجهز کردن آنها به مهارت‌های لازم برای امرار معاش است (صبغیان، ۱۳۷۵) زیرا بزرگسالانی که به دلایل گوناگون دانش و مهارت‌های ضروری زندگی را کسب نکرده‌اند، در موارد بسیار نه تنها کمکی به بهبود وضع جامعه نمی‌کنند، بلکه ممکن است به منزله مانعی در راه پیشرفت جامعه هم محسوب شوند (صبغیان، ۱۳۷۱).

بررسی‌های گوناگون نشان می‌دهند که امروزه علی‌رغم ایجاد تغییرات فرهنگی و تغییر در شیوه‌های زندگی بسیاری از افراد در رویارویی با مسایل زندگی، فاقد توانایی‌های اساسی و لازمند و همین امر آنها را در مواجهه با مسائل و مشکلات زندگی روزمره و مقتضیات آن آسیب‌پذیر نموده است. انسانها برای مقابله سازگارانه با موقعیت‌های متفاوت و کشمکش‌های زندگی به کارکردهایی نیاز دارند که آنان را در کسب این توانایی تجهیز نماید (سازمان بهداشت جهانی، ۱۳۷۷). به همین دلیل آموزش مهارت‌های زندگی برای سازگار کردن بهتر و مؤثرتر افراد با چالش‌ها و مسایل زندگی، اخیراً به شدت مورد توجه نظام‌های تعلیم و تربیت در سراسر دنیا قرار گرفته است. به

عبارت دیگر آموزش مهارت‌های زندگی فرد را برای غلبه بر تنش‌ها و مشکلاتی که گریبان‌گیر فرد و جامعه است، آماده می‌کند.

منظور از مهارت‌های زندگی^۱ آن نوع توانایی‌های عملی است که برای موفقیت و احساس شادمانی در زندگی روزمره مورد نیاز است و اهداف آموزشی این نوع مهارت‌ها از الزامات و نیازهای زندگی روزمره استخراج می‌شود. نمونه‌هایی از مهارت‌های مورد تأکید در نظام‌های آموزشی عبارتند از: مهارت‌های حرفه‌ای،^۲ مهارت‌های زندگی روزمره،^۳ مهارت‌های ارتباطات میان فردی،^۴ مهارت‌های همدلی،^۵ مهارت‌های حل مسئله،^۶ مهارت‌های تفکر انتقادی،^۷ مهارت‌های حفظ بهداشت و سلامتی،^۸ مهارت‌های خودآگاهی،^۹ مهارت‌های مقابله با استرس. مهارت‌های زندگی طیفی وسیع از تعاملات، ارزش‌ها و مهارت‌هایی را در بر می‌گیرد که گمان می‌رود برای زندگی بهتر بزرگسالان مورد نیاز است، رویکردی چند بعدی است که در سطح فردی منجر به ارتقای قابلیت‌های فردی، افزایش ظرفیت‌های روانی-اجتماعی و توانمندسازی^{۱۰} بزرگسالان می‌شود و در سطح اجتماعی نیز جامعه امروز نیازمند شهروندانی فعال، مسئول و کارآمد است. این مهم تنها در سایه عنایت ویژه به آموزش مهارت‌های شهروندی به بزرگسالان جامعه محقق می‌شود. هم‌اکنون نظام آموزش و پرورش ایران در حکم نهادی پاسخگو که مسئولیت تربیت شهروندان و آماده‌سازی آنها را به عهده دارد، با تربیت شهروندانی که مهارت‌های حل مسائل زندگی را داشته باشند، به منزله یک چالش اساسی رو به روست. به طور کلی تربیت شهروندی^{۱۱}

-
1. life skills
  2. vocational skills
  3. daily life skills
  4. interpersonal relationship skills
  5. empathy skills
  6. problem solving skills
  7. critical thinking skills
  8. health skills
  9. self awareness skills
  10. empowerment
  11. citizenship education

می‌تواند زمینه‌ساز آسایش و رفاه مردم هر کشور شود، سبب ایجاد مشارکت اجتماعی، ارتباطات خویشاوندی، رشد و توسعه اقتصادی، رشد سیاسی و فرهنگی، ارتقای سطح دانش افراد، آشنایی با قوانین و قواعد در سطح جامعه و بین‌المللی، توجه به میراث فرهنگی و جلوگیری از خودبیگانگی در برابر سایر فرهنگ‌ها می‌شود (فتحی و اجارگاه و دیبا و جاری، ۱۳۸۳). اهمیت موضوع تا بدان‌جاست که در گزارش نهایی پنجمین کنفرانس بین‌المللی آموزش بزرگسالان که در جولای ۱۹۹۷ در هامبورگ آلمان برگزار گردید چنین آمده است:

«برای تقویت مشارکت شهروندان و تشویق شهروندی فعال^۱ برای زندگی در قرن ۲۱ بهترین شیوه انسجام مهارت‌ها زندگی و اجتماعی شهروندان است. زیرا از طریق آموزش‌های شهروندی، گفتگو و صلح مبتنی بر عدالت، جایگزین تضادهای خشونت‌بار می‌شود (دفتر همکاری‌های عملی بین‌المللی، ۱۳۷۷).

با توجه به مطالبی که درباره اهمیت آموزش مهارت‌های زندگی به بزرگسالان گفته شد، لازم است که در گام نخست ضرورت‌ها و نیازهای بزرگسالان در این زمینه مورد توجه جدی قرار گیرد، چون بزرگسال انسان بالغی است که عموماً شغل و حرفه مشخصی دارد که دارای خانواده و مسئولیت‌های مربوط به آن است و وظایف متعدد اجتماعی، اقتصادی و گاه سیاسی نیز دارد، بنابراین دارای نیازهای آموزشی بسیار است (صباغیان، ۱۳۷۱). بزرگسالان با علایق و نیازهای متعدد و تجربیات متفاوت پا به عرصه یادگیری می‌گذارند و علاقه‌مندند آنچه را می‌آموزند با نیازهای روزمره‌شان مربوط و بلافاصله قابل بهره‌برداری باشد (صباغیان، ۱۳۷۵). اهداف آموزش مهارت‌های زندگی از الزامات و نیازهای روزمره استخراج می‌شود (استتون،^۲ ۱۹۸۰ و پیتمن،^۳ ۱۹۹۱ به نقل از

---

1. active citizens

2. Stantton

3. Pittman

فتحی واجارگاه، ۱۳۸۱) به همین دلیل می‌تواند بیشتر انتظارات و نیازهای آموزشی بزرگسالان را برآورده سازد.

با مروری مختصر بر سوابق مطالعات انجام گرفته درباره آموزش مهارت‌های زندگی به بزرگسالان مشخص می‌شود که به رغم اهمیتی که آموزش مهارت‌های زندگی در توانمندسازی بزرگسالان دارد، پژوهش‌ها و اقدامات انجام شده در این زمینه بسیار ناکافی است و به چند مورد مثل (فتحی واجارگاه ۱۳۸۱، کامکاری ۱۳۸۲، یوسف ادیب ۱۳۸۲، آذر داوودی ۱۳۸۳) محدود می‌شود. به ویژه در حوزه آموزش مهارت‌های زندگی به بزرگسالان و برنامه‌ریزی درسی مربوط به آن این خلا با شدت بیشتری احساس می‌شود. به جرئت می‌توان ادعا کرد که عدم شناسایی و درک همه‌جانبه نیازهای آموزشی بزرگسالان آن هم در بعد مهارت‌های زندگی اقدامی فراموش شده است که لطمات جبران‌ناپذیری را متوجه نظام آموزش بزرگسالان می‌نماید. اهمیت و حساسیت مسئله در این روزگار که کشور با بحرآن‌ها و مشکلات عظیمی در ابعاد مختلف دست و پنجه نرم می‌کند، سبب گردید که پژوهش حاضر به عنوان نخستین گام، مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان را در مقوله‌های متفاوت شناسایی و اولویت‌یابی کند و با بررسی دقیق شرایط موجود مسئله، به بهبود کیفیت برنامه‌های موجود و برنامه‌ریزی اصولی آموزش مهارت‌های زندگی به بزرگسالان کمک نماید.

مفاهیم و اصطلاحات پژوهش

تعریف نظری مهارت‌های زندگی

منظور از مهارت‌های زندگی، مهارت‌هایی هستند که برای افزایش توانایی‌های روانی-اجتماعی افراد آموزش داده می‌شوند و فرد را قادر می‌سازند که مؤثرانه با مقتضیات و کشمکش‌های زندگی روبه‌رو شود (سازمان بهداشت جهانی، ۱۳۷۷). این مهارت‌ها از الزامات و نیازهای زندگی روزمره استخراج می‌شوند و گستره‌ای وسیع از فعالیت‌های زندگی را در بر می‌گیرند.

تعریف عملیاتی مهارت‌های زندگی

در این پژوهش منظور گونه‌ای از توانایی‌هایی است که بزرگسالان برای بهبود بخشیدن به زندگی روزمره خود در ابعاد گوناگون فردی (بعد ذهنی و زیستی)، خانوادگی، محل کار یا شغلی، در روابط اجتماعی، به مثابه یک شهروند در سطح جامعه بدانها نیاز دارند. در این پژوهش به منظور اندازه‌گیری این متغیر با توجه به مقیاس ابزار اندازه‌گیری ۴۰ مؤلفه یا چهل سوال که هر یک معرف یکی از مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان است، شناسایی و تدوین شد و در ۶ خرده مقیاس مهارت‌های ذهنی، مهارت‌های زیستی یا مهارت‌های اداره خود،^۱ مهارت‌های ارتباطات میان فردی، مهارت‌های شغلی یا مهارت‌های مربوط به محل کار، مهارت‌های زندگی خانوادگی^۲ و مهارت‌های شهروندی، طبقه‌بندی شد. نمرات کمی و پیوسته با مقیاس فاصله‌ای در ۴۰ سوال پرسشنامه نشان‌دهنده مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان است.

تعریف نظری بزرگسال^۳

از دیدگاه نولز بزرگسالی به این واقعیت اشاره دارد که آگاهی فرد از خویشتن و استنباط سایر افراد از او موجب سازگاری وی با حالت بزرگسالی در جامعه خودش می‌شود. بنابراین آموزش و پرورش بزرگسالان بر آن دسته از فرآیندهای یادگیری دلالت دارد که هر کس به مرحله بزرگسالی برسد، داوطلبانه به جستجوی آن می‌پردازد. یعنی هنگامی که فرد به مرحله‌ای از پختگی اجتماعی برسد که بتواند در جامعه مسئولیت بپذیرد، می‌توان او را بزرگسال دانست، یعنی می‌تواند به شیوه بزرگسالان رفتار کند (جارویس، ۱۳۸۲).

---

1. self management skills
2. family life skills
3. adult

تعریف عملیاتی بزرگسال

در این پژوهش منظور از بزرگسالان دانش‌آموزانی هستند که به دلیل شرایط خاص خود، یعنی اشتغال، تأهل و بالا بودن سن به طور رسمی در مدارس شبانه یا بزرگسالان متوسطه تحصیل می‌کنند.

تعریف نظری مهارت‌های شهروندی^۱

منظور از توانش مدنی^۲ یا مهارت شهروندی مجموعه‌ای از مهارت‌ها، قابلیت‌ها و توانمندی‌هایی است که هر فرد برای زیستن در جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، به آنها نیاز دارد (آیبید^۳ به نقل از فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۱).

تعریف عملیاتی مهارت‌های شهروندی

در این پژوهش منظور از مهارت‌های شهروندی مؤلفه‌هایی مانند توانایی مشارکت با دیگران، توانایی انجام دادن امور بدون اتکا به دیگران یا مستقل عمل کردن، توانایی رفتار بر اساس اصول اخلاقی و مذهبی و توانایی کسب اطلاعات از منابع گوناگون و... مهارت‌هایی هستند که یک شهروند خوب برای حضور فعال در جامعه باید بدان تسلط داشته باشد (سوالات ۴۰-۳۰ پرسشنامه).

تعریف مهارت‌های ذهنی-شناختی^۴

در اصطلاح روان‌شناسی به فرایندها و فعالیت‌هایی که در ذهن انسان اتفاق می‌افتد، فرایندهای شناختی می‌گویند و به میزان توانایی و قابلیت که افراد در زمینه فرایندهای ذهنی دارند، مهارت‌های ذهنی یا شناختی گویند، مانند مهارت تفکر.^۵ در این پژوهش

-
1. citizenship skills
  2. civic skills
  3. I bid
  4. cognitive skills
  5. thinking skills

مهارت فوق با مؤلفه‌هایی مثل توانایی حل مسئله، توانایی تفکر انتقادی، توانایی یادگیری مداوم^۱ و تصمیم‌گیری^۲ ارزیابی می‌شود (سوالات ۴-۱ پرسشنامه).

تعریف مهارت‌های اجتماعی^۳

منظور از مهارت‌های اجتماعی مجموعه‌ای از کنش‌های مطلوب اجتماعی است که منجر به سازگاری فرد با جامعه می‌شود. در این پژوهش منظور از مهارت‌های اجتماعی، آن دسته از مهارت‌ها هستند که در ارتباطات میان افراد به منظور برقراری رابطه موثر به کار برده می‌شوند مثل مهارت‌های سازگاری با دیگران^۴، همدلی، ابراز مناسب احساسات و هیجانات، حل تعارض با دیگران^۵ و پرهیز از خشونت، مهارت‌های مذاکره کردن^۶ و مهارت‌های جرئت‌ورزی... (سوالات ۲۰-۱۴ پرسشنامه).

تعریف مهارت‌های فردی - زیستی

مهارت‌هایی هستند که افراد باید برای اداره کردن خود و صیانت از نفس دارا باشند. همچنین به مهارت‌های رشد فردی هم گفته می‌شوند. در این پژوهش به مهارت‌هایی مثل، خودآگاهی، تعیین اهداف^۷، اداره زندگی روزمره، حفظ بهداشت و سلامتی خود و سایرین و مهارت‌های رد تقاضای نامعقول دیگران و پرهیز از مصرف مواد مخدر و... گفته می‌شود. (سوالات ۱۵-۵ پرسشنامه).

تعریف اولویت‌یابی

اولویت‌یابی در حوزه نیازسنجی^۸ در حکم مهم‌ترین مرحله در انجام دادن فعالیت‌های برنامه‌ریزی محسوب می‌شود. در این مرحله نیازها بر حسب اهمیت و با توجه به امکانات موجود مورد مقایسه قرار می‌گیرند و موارد مهم‌تر و فوری‌تر شناسایی و

1. lifelong learning skills
2. decision making skills
3. social skills
4. coping with others skills
5. conflict resolution skills
6. dialogue skills
7. goal setting skills
8. need assessment

انتخاب می‌شوند. در این پژوهش منظور انتخاب مهارتهایی زندگی است که بیشترین میانگین رتبه را از دیدگاه گروههای مورد مطالعه به دست آورده باشد.

ضرورت و اهمیت موضوع

آموزش مهارتهای زندگی راهبردی پیش‌گیرانه است و از بروز رفتارهای پرخطر در بزرگسالان جلوگیری می‌کند. آموزش مهارتهای زندگی در پیشگیری از بی‌بندوباری جنسی (اولویس، ۱۹۹۰) و پیشگیری از ایدز مؤثر است (سازمان بهداشت جهانی، ۱۳۷۷). با آموزش مهارتهای زندگی مقاومت در برابر فشارهای اجتماعی برای مصرف مواد مخدر، مهارتهای اجتماعی و خودکنترلی^۱ در افراد توسعه می‌یابد و از اعتیاد و ایدز و آسیب‌های اجتماعی ناشی از آن پیشگیری می‌شود (بوتوین^۲، ۲۰۰۰). نتایج پژوهش‌های وارتانین^۳ و همکاران (۱۹۸۶) و کاپلان^۴ و همکارانش (۱۹۹۲) نیز نتایج فوق را تایید می‌کند.

آموزش مهارتهای زندگی بر ادراک افراد از کفایت خود، ارتقای اعتماد به نفس و عزت نفس آنان تأثیر می‌گذارد و نقشی مهم در سلامت روانی دارد. با ارتقای سطح بهداشت روان، انگیزه فرد در مراقبت از خود و دیگران افزایش می‌یابد و از بسیاری از بیماری‌های روانی و مشکلات آنها پیشگیری می‌کند.

از سویی، تغییر و تحولات سیاسی کشور لزوم توجه به قانون و حقوق مدنی را بیش از پیش آشکار می‌سازد. تحقق تفاهم ملی و بین‌المللی و تنش‌زدایی مستلزم تربیت شهروندانی فرهیخته است که از دانش، توانش و نگرش لازم برای زندگی مسالمت‌آمیز در جامعه برخوردار باشند. از سوی دیگر، گسترش سریع ارتباطات و دسترسی سریع افراد به وسایل ارتباطی متعدد مثل تلفن، اینترنت و ماهواره ضرورت تربیت شهروندی را ایجاب می‌کند. شهروندانی که به حقوق فردی و بین‌المللی آگاه باشند، میراث

---

1. self control skills

2. Botovin

3. Vartanine

4. Capalan

فرهنگی خودو سایر ملل را بشناسند و در مقابل جنبه‌های منفی نظیر متأثر شدن از سایر فرهنگ‌ها که با زمینه‌های مذهبی و ملی، در تعارض است، از دانش و آگاهی کافی برخوردار باشند. گسترش روند رو به افزایش مهاجرت به شهرها و عدم آشنایی مهاجران با قوانین و مقررات و حقوق شهروندی مشکلات زیادی ایجاد می‌کند. به ویژه در زمینه مهاجرت‌های خارج از کشور، تقویت وحدت ملی در کشورهای مهاجرپذیر مسئله مهمی است که ذهن تمامی اولیای آموزشی را به خود مشغول کرده است. تربیت شهروندان فرهیخته می‌تواند سبب توسعه حس وفاداری و وطن‌پرستی در همه افراد جامعه شود.

ضرورت‌های ذکر شده سبب شده است تا در بسیاری از نقاط جهان به منظور افزایش دانش و توانایی مشارکت شهروندان برنامه‌های آموزش مهارت‌های شهروندی طراحی و به مرحله اجرا گذاشته شود و افراد بتوانند مهارت‌های لازم را برای زندگی در یک جامعه مدنی مثل تساهل، تسامح و حل تضاد از راه گفتگو و مذاکره و مانند آن بیاموزند. این مهم تنها از طریق توجه به مقوله تربیت شهروندی در برنامه‌های درسی و نظام آموزشی امکان‌پذیر می‌گردد.

پژوهش‌های انجام شده در ایران و جهان

به منظور بررسی تحقیقات انجام شده در این زمینه مجموعه‌ای از منابع اطلاعاتی در داخل و خارج از کشور مورد بررسی قرار گرفت. متأسفانه تحقیقات انجام شده در این زمینه بسیار اندک است. به ویژه در مورد شناسایی مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان در کشور هیچ پژوهشی به طور مستقیم انجام نشده است و تنها چند پژوهش که به نحوی به موضوع پژوهش مرتبط بودند، شناسایی شدند که در ذیل به خلاصه یافته‌های مهم‌ترین این پژوهش‌ها اشاره می‌شود.

پژوهش‌های انجام شده در ایران

پژوهشی با عنوان «بررسی وضعیت آموزش مهارت‌های زندگی (ایمنی و سلامتی) در نظام آموزش و پرورش کشور» توسط علی رمضان‌خانی و علی‌اکبر سیاری در سال ۱۳۷۹ روی عده‌ای از دانش‌آموزان راهنمایی و متوسطه صورت گرفته است. نتایج گزارش شده از این پژوهش نشان می‌دهد که ۳۹/۲ درصد از پاسخ‌گویان مهارت سالم زیستن را از طریق برنامه‌های مدرسه به طور کامل آموخته‌اند، ۲۸/۸ در حد متوسط، ۱۵/۶ درصد در حد بسیار کم و ۱۶/۴ درصد از دانش‌آموزان مهارت سالم زیستن را اصلاً نیاموخته‌اند.

علیرضا کیامنش پژوهشی با عنوان «سنجش صلاحیت‌های دانش‌آموزان پایه پنجم دبستان» در سال ۱۳۷۹ انجام داده است که نتایج آن موید این مطلب است که عملکرد ۸۰ درصد از دانش‌آموزان در حوزه مهارت‌های زندگی از حداقل مورد انتظار (۶۰ درصد) کمتر بوده است. این مطالعات به نحوی وضعیت حاکم بر نظام آموزشی را در بعد آموزش مهارت‌های زندگی به دانش‌آموزان مورد ارزیابی قرار داده است.

تحقیقی دیگر را تحت عنوان «ارزش‌یابی پروژه آموزش سواد و مهارت‌های زندگی به دختران شاغل روستایی» علیرضا کیامنش و بهرام محسن‌پور انجام داده‌اند. این پروژه را که در ۶ استان کشور در سال تحصیلی ۷۸-۷۹ با همکاری صندوق ملل متحد و نهضت سوادآموزی اجرا شده بود پژوهشگران فوق ارزیابی کردند، و نتایج ارزیابی نشان داد که در مجموع همه آموزش‌گیران اظهار داشته‌اند که مطالب آموزش داده شده در کلاس‌های پروژه بسیار ارزنده و مفید بوده است. وجود شواهد مختلفی از قبیل افزایش علاقه و میل سوادآموزان به مشارکت در کلاس و امریادگیری به علت بهره‌گیری از روش‌های سوادآموزی و آموزش مهارت‌های زندگی، افزایش درصد قبولی، اجتماعی‌تر شدن دختران روستایی، ارتباط دادن محیط کلاس به خانواده در سطح روستا و انتقال تجارب از محیط کلاس به خانواده و به سطح روستا، اشتغال‌زا بودن آموزش‌های عملی

مهارت‌های زندگی، ایجاد تغییرات مطلوب در رفتار و نگرش سوادآموزان، کسب روحیه تعاون و همکاری شواهدی مبنی بر موفقیت‌آمیز بودن پروژه بوده است.

یوسف ادیب رساله دکتری خود را با عنوان «طراحی الگوی مطلوب برنامه‌ریزی درسی مهارت‌های زندگی برای دوره راهنمایی» در سال ۱۳۸۲ در دانشگاه تربیت مدرس تدوین کرده است. هدف این تحقیق شناسایی مهارت‌های ضروری زندگی برای دانش‌آموزان دوره راهنمایی تحصیلی و طراحی الگوی مناسب برنامه درسی مهارت‌های زندگی برای دوره مذکور بود.

در این پژوهش با استفاده از روش نیازسنجی روی ۶۰۰ دانش‌آموز، ۲۰۰ نفر از والدین آنها، ۱۰۰ معلم و ۳۰ صاحب‌نظر و کارشناس برنامه‌ریزی درسی پرسش‌نامه محقق ساخته‌ای اجرا شد و از نمونه‌های آماری خواسته شد تا ۱۵ مهارت زندگی مورد نیاز دانش‌آموزان دوره راهنمایی را اولویت‌بندی نمایند. نتایج تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان داد که ۱۰ اولویت اول مهارت‌های زندگی مورد نیاز دانش‌آموزان راهنمایی عبارتند از:

خودآگاهی و داشتن هدف در زندگی، تصمیم‌گیری، اداره زندگی، بهداشت و سلامتی، برقراری ارتباط انسانی، حل مسائل اجتماعی، خلاقیت^۱ و تفکر انتقادی، شهروند مسئول بودن^۲، روابط میان فردی، مشارکت و همکاری. مهارت‌های والدینی، استفاده از تکنولوژی اطلاعات، مهارت‌های حرفه‌ای، شهروند جهانی بودن، رعایت و به کارگیری نکات ایمنی ۵ اولویت آخر بودند.

تحلیل محتوای کتب دوره راهنمایی تحصیلی نشان داد که به هیچ یک از مهارت‌های زندگی مورد نیاز دانش‌آموزان راهنمایی در حد کفایت توجه نشده است.

---

1. crativity skills

2. responsible citizens skills

پژوهش‌های انجام شده در جهان

برای «شناسایی مهارت‌های مورد نیاز استخدام (قابلیت‌های حرفه‌ای)»^۱ لوئیس بورتون^۲، جینیس چاوز^۳ و چارلز کوکاسکا^۴ تحقیقی را انجام داده‌اند که هدف آن شناسایی مهارت‌های مد نظر کارفرمایان برای استخدام جوانان جویای کار بود. از ۱۳۳ نفر از کارفرمایان خواسته شد تا عقایدشان را در مورد اهمیت ۲۲ مؤلفه قابلیت‌های حرفه‌ای مورد نیاز جهت استخدام بیان کنند. نتایج تحقیق نشان داد که کارفرمایان بیشترین اهمیت را به قابلیت‌های اجتماعی - فردی به عنوان مهارت‌های مورد نیاز استخدام قایل شده‌اند. نتایج ارزیابی پاسخ‌های کارفرمایان نشان داد که مهارت‌های حرفه‌ای ذیل به ترتیب دارای اولویت هستند:

۱. به موقع سر کار حاضر شدن، ۲. احترام به ضوابط و قوانین و پیروی از آن، ۳. توانایی به سر بردن با دیگران، ۴. توانایی برقراری ارتباط با جمع، ۵. توانایی تکمیل فرم تقاضانامه شغل، ۶. انعطاف‌پذیر بودن، ۷. داشتن مهارت‌های ویژه شغل، ۸. مهارت‌های مستقل زندگی کردن، ۹. توانایی عمل کردن در موقعیت‌های فشارزا، ۱۰. آگاه بودن از شغل‌ها و حرفه‌های خاص.

نولت^۵ و گرتود مادلین^۶ در دانشگاه پرو تارایای آفریقای جنوبی تحقیقی با عنوان «مهارت‌های زندگی: یک برنامه توانمند سازی برای بزرگسالان جوان» انجام دادند. در گزارش تحقیق آمده است که بزرگسالان جوانی که ۱۸-۲۰ سال دارند با نیازها، مسائل و چالش‌های گوناگون مواجه هستند که منحصر به دوران بزرگسالی اولیه است، مثل انتخاب شغل، انتخاب همسر و اداره امور شخصی. کاربرد برنامه‌های مهارت‌های زندگی با استفاده از یک طرح پیش آزمون و پس آزمون مورد بررسی قرار گرفت. پس از تحلیل

---

1. employability skills

2. Louise Burton

3. Janice Chavez

4. Charles Kkokaska

5. Nolte

6. Gertude Madeeleine

داده‌های تحقیق مشخص شد که برنامه‌های مهارت‌های زندگی برای توانمندسازی بزرگسالان جوان با موفقیت طراحی، اجرا و ارزیابی شده است.

دوزان بن با حمایت دانشگاه اکستر انگلستان تحقیقی را انجام داد و در کنفرانس دانشگاه ناتینگهام تحت عنوان «**گنجاندن مفاهیم شهروندی در برنامه‌های درسی بزرگسالان**» ارائه کرده، این تحقیق به دنبال پاسخ سوالات زیر بوده است:

شهروند فعال چیست؟ ویژگی‌ها و توانایی‌های ضروری یک شهروند کدام است؟ چگونه می‌توان مفاهیم شهروندی را در برنامه‌های درسی بزرگسالان گنجاند؟ این تحقیق به صورت پژوهش کیفی انجام شده است و اطلاعات روش شناختی در مورد آن در دسترس نیست (بن ۱، ۲۰۰۰ به نقل از فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۱).

در مورد مهارت‌های شهروندی تحقیقی تحت عنوان «**مطالعه خط مشی‌های تربیت شهروندی**» در دانشگاه مینه سوتای آمریکا و با حمایت مالی بنیاد صلح ساساکوای توکیو در سال ۱۹۹۷ انجام شده است. در این تحقیق از کارشناسان رشته‌های گوناگون خواسته شد تا چالش‌ها و مسایلی را که شهروندان باید بتوانند در دو دهه اول قرن ۲۱ از عهده آن برآیند، برشمرند و ویژگی‌های شهروند مطلوب را شناسایی نمایند. بر مبنای نتایج حاصل از این تحقیق ۱۶ راهکار برای حصول به تربیت شهروند مطلوب پیشنهاد شده است (کاگان، ۱۹۹۷ به نقل از فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۱).

اهداف پژوهش

۱. شناسایی مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان از دیدگاه متخصصان تعلیم و تربیت، برنامه‌ریزان درسی دوره متوسطه نظری و دانش‌آموزان شاخه نظری دبیرستانهای بزرگسالان دولتی شهر تهران

۲. اولویت‌بندی مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان از دیدگاه گروههای مورد

مطالعه

۳. کمک به تعیین محورها و اهداف آموزش مهارت‌های زندگی به بزرگسالان
۴. کمک به تدوین بهتر برنامه‌های آموزش مهارت‌های زندگی متناسب با نیازها و شرایط بزرگسالان

سوالات پژوهش

۱. مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان از دیدگاه متخصصان تعلیم و تربیت، برنامه‌ریزان درسی دوره متوسطه نظری و دانش‌آموزان شاخه نظری دبیرستان‌های بزرگسالان شهر تهران کدام‌ها هستند؟
۲. کدام دسته از مهارت‌های زندگی تعیین شده برای بزرگسالان از دیدگاه متخصصان تعلیم و تربیت، برنامه‌ریزان درسی و دانش‌آموزان بزرگسال از اولویت و ارجحیت بیشتر برخوردار است؟

روش پژوهش

تحقیق حاضر از نوع توصیفی-پیمایشی بوده که در آن توصیف دیدگاه‌ها و نقطه نظرات گروه‌های مورد مطالعه مد نظر است. در این تحقیق از نظرات گروه‌های ذی‌نفع (دانش‌آموزان بزرگسال) و گروه‌های ذی‌صلاح (برنامه‌ریزان درسی متوسطه نظری و متخصصان تعلیم و تربیت) استفاده شده است که از گروه‌های دخیل در تصمیم‌گیری‌های آموزشی هستند. جامعه آماری پژوهش ۳۰ نفر از متخصصان تعلیم و تربیت، ۵۰ کارشناس برنامه‌ریزی درسی دوره متوسطه نظری و دانش‌آموزان شاخه نظری دبیرستان‌های بزرگسالان دولتی شهر تهران بوده‌اند.

نمونه‌های پژوهش و شیوه نمونه‌گیری

الف) نمونه‌های آماری عبارت بودند از: ۲۸ نفر از متخصصان تعلیم و تربیت (۱۶ نفر کارشناس آموزش مهارت‌های زندگی و ۱۲ نفر کارشناس آموزش بزرگسالان) که به روش تصادفی ساده انتخاب شدند.

ب) ۴۵ نفر از برنامه‌ریزان درسی دوره متوسطه نظری (گروه‌های درسی تاریخ، جغرافیا، زیست، عربی، معارف، انگلیسی، ادبیات، عربی، فیزیک، شیمی، کامپیوتر، تربیت بدنی، فلسفه و منطق) سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش که به روش تصادفی ساده انتخاب شدند.

ج) ۳۶۵ نفر از دانش‌آموزان شاخه نظری دبیرستانهای بزرگسالان دولتی تهران که به روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای (در سطح منطقه، مدرسه، کلاس درس) انتخاب شدند.

ابزار گردآوری اطلاعات این پژوهش، پرسش‌نامه محقق ساخته بود که شامل ۴۰ سؤال بسته پاسخ در زمینه مهارت‌های زندگی بزرگسالان است. این پرسشنامه بر اساس مقیاس ۵ درجه‌ای لیکرت ساخته شده است. به منظور شناسایی مهارت‌های احتمالی که در پرسش‌نامه منظور نشده است و از دیدگاه پاسخ‌دهندگان به منزله مهارت زندگی مورد نیاز بزرگسالان قلمداد می‌شود شش سؤال باز-پاسخ به آن افزوده شد. تعیین ابعاد و مصادیق مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان، در رویکردی جهانی با توجه به منابع و پژوهش‌های انجام گرفته در این زمینه صورت گرفت و در ۶ گروه متفاوت طبقه‌بندی و برای هر گروه از مهارتها مؤلفه‌هایی تدوین شد.

به منظور تعیین روایی محتوایی، پرسش‌نامه در اختیار ۱۰ نفر از صاحب‌نظران و متخصصان آموزش مهارت‌های زندگی و آموزش بزرگسالان قرار گرفت و پس از دریافت نظرات مکتوب و مصاحبه حضوری با آنان، بازبینی و اصلاح شد. به منظور بررسی پایایی، پرسش‌نامه روی ۴۰ نفر از نمونه‌های پژوهش به صورت آزمایشی اجرا شد. اعتبار پرسش‌نامه از طریق محاسبه ضریب آلفای کرونباخ (۰.۸۷/۲۷) به دست آمد که نشان‌دهنده پایایی مناسب بود.

یافته‌های پژوهش

تجزیه و تحلیل یافته‌های پژوهش بر اساس سؤالات اصلی پژوهش در چهار بخش صورت گرفته است که عبارتند از:

الف) شناسایی مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان

به منظور شناسایی مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان از دیدگاه سه گروه مورد مطالعه از روش آزمون خفی دو استفاده شد و تأیید شدن یا عدم تأیید هر یک از مهارت‌ها و طبقات کلی آنها به تفکیک در سه گروه مورد مطالعه بررسی شد.

جدول شماره ۱. مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان از دیدگاه متخصصان

مهارت‌های زندگی	فراوانی	خفی دو	درجه آزادی	sig
الف) مهارت‌های ذهنی - شناختی	۲۲	۱۶/۸۰۵	۳	۰/۰۰۱
ب) مهارت‌های فردی - زیستی	۲۰	۵۸/۸۸۷	۹	۰/۰۰۰
ج) مهارت‌های ارتباطات میان فردی	۱۸	۱۰/۷۱۴	۵	۰/۰۵۷
د) مهارت‌های مربوط به محل کار	۲۱	۳۰/۰۵۹	۵	۰/۰۰۰
ه) مهارت‌های زندگی خانوادگی	۲۱	۱۳/۰۱۱	۳	۰/۰۰۵
و) مهارت‌های شهروندی	۱۹	۲۹/۵۷۶	۹	۰/۰۰۱

همان‌طور که در جدول ملاحظه می‌شود در همه طبقات، χ^2 جدول با احتمال ۰/۰۵ بزرگ‌تر است بنابراین، نتیجه می‌گیریم که تفاوت میان فراوانی‌های مشاهده شده و فراوانی‌های مورد انتظار معنی‌دار است و دیدگاه متخصصان تعلیم و تربیت نسبت به مهارت‌های زندگی تعیین شده مثبت است. یعنی متخصصان مهارت‌های مذکور را به منزله نیاز بزرگسالان قلمداد می‌کنند.

جدول شماره ۲. مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان از دیدگاه برنامه‌ریزان درسی

مهارت‌های زندگی	فراوانی	خفی دو	درجه آزادی	sig
الف) مهارت‌های ذهنی - شناختی	۳۹	۱۰/۲۵۷	۳	۰/۰۱۷
ب) مهارت‌های فردی - زیستی	۳۲	۳۹/۳۹۹	۹	۰/۰۰۰
ج) مهارت‌های ارتباطات میان فردی	۳۸	۱۸/۳۲۲	۵	۰/۰۰۳
د) مهارت‌های مربوط به محل کار	۳۷	۲۰/۳۷۷	۵	۰/۰۰۱
ه) مهارت‌های زندگی خانوادگی	۴۰	۱۴/۴۷۴	۳	۰/۰۰۲
و) مهارت‌های شهروندی	۳۷	۵۲/۸۴۴	۹	۰/۰۰۰

همان‌طور که در جدول ملاحظه می‌شود بزرگ‌تر بودن x^2 محاسبه شده از x^2 جدول با احتمال ۰/۰۵، دال بر تایید مهارت‌های زندگی تعیین شده به عنوان نیاز آموزشی بزرگسالان از دیدگاه برنامه‌ریزان درسی متوسطه نظری است. یعنی برنامه‌ریزان درسی مؤلفه‌های مذکور را به منزله مهارت‌های مورد نیاز بزرگسالان می‌شناسند.

جدول شماره ۳. مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان از دیدگاه دانش‌آموزان

مهارت‌های زندگی	فراوانی	خی‌دو	درجه آزادی	sig
الف) مهارت‌های ذهنی-شناختی	۳۴۴	۴۳/۳۹۸	۳	۰/۰۰۰
ب) مهارت‌های فردی-زیستی	۲۹۲	۱۷۴/۳۸۸	۹	۰/۰۰۰
ج) مهارت‌های ارتباطات میان‌فردی	۲۵۷	۳۱/۷۵۷	۵	۰/۰۰۰
د) مهارت‌های مربوط به محل کار	۳۲۳	۵۷/۴۴۷	۵	۰/۰۰۰
ه) مهارت‌های زندگی خانوادگی	۳۲۷	۲۳/۴۳۳	۳	۰/۰۰۰
و) مهارت‌های شهروندی	۳۰۴	۲۹۱/۳۶۲	۹	۰/۰۰۰

داده‌های جدول فوق نشان می‌دهند که دانش‌آموزان بزرگسال نیز مهارت‌های زندگی مشخص شده را به عنوان منزله نیازهای آموزشی خود در زندگی روزمره می‌شناسند. چرا که x^2 محاسبه شده از x^2 جدول با احتمال ۰/۰۵ بزرگ‌تر است و این معناداری تفاوت میان فراوانی‌های مشاهده شده و فراوانی‌های مورد انتظار، در مقوله‌های متفاوت مهارت‌های زندگی با شدت و ضعفی متفاوت احساس می‌شود.

ب) اولویت‌بندی مهارت‌های زندگی تعیین شده برای بزرگسالان

به منظور پاسخ‌گویی به سوال دوم پژوهش و تعیین اولویت ۴۰ مهارت زندگی شناسایی شده برای بزرگسالان از آزمون رتبه‌ای فریدمن استفاده شد که اولویت‌ها را بر اساس میانگین رتبه‌های داده شده (رتبه متوسط) تعیین می‌کند. در جدول زیر اولویت و ارجحیت ۶ گروه کلی از مهارت‌های زندگی به تفکیک مورد بررسی قرار گرفته است. مهارتی که بیشترین میانگین رتبه‌ها را به دست آورده در اولویت اول معنادار شده است.

جدول شماره ۴. اولویت‌بندی مهارت‌های زندگی تعیین‌شده برای بزرگسالان

نحوه اولویت‌بندی		مختصان تعلیم و تربیت		برنامه‌ریزان		دانش‌آموزان		مجموع هر سه گروه	
مهارت‌های زندگی		اولویت‌بندی	میانگین رتبه‌ها	اولویت‌بندی	میانگین رتبه‌ها	اولویت‌بندی	میانگین رتبه‌ها	اولویت‌بندی	میانگین رتبه‌ها
الف) مهارت‌های ذهنی-شناختی		ششم	۱/۴۵	پنجم	۱/۵۶	ششم	۱/۳۲	ششم	۱/۳۷
ب) مهارت‌های فردی-زیستی		اول	۵/۶۴	دوم	۵/۴۸	دوم	۵/۳۹	دوم	۵/۴۳
ج) مهارت‌های ارتباطات میان‌فردی		سوم	۳/۷۷	چهارم	۳/۴۶	چهارم	۳/۳۱	چهارم	۳/۳۷
د) مهارت‌های مربوط به محل کار		چهارم	۳/۲۳	سوم	۳/۵۲	سوم	۳/۶۴	سوم	۳/۵۹
ه) مهارت‌های زندگی خانوادگی		پنجم	۱/۵۵	ششم	۱/۴۶	پنجم	۱/۷۹	پنجم	۱/۷۱
و) مهارت‌های شهروندی		دوم	۵/۳۶	اول	۵/۵۲	اول	۵/۵۵	اول	۵/۵۳

همان‌طور که ملاحظه می‌شود در مجموع از دیدگاه هر سه گروه مهارت‌های شهروندی با بیشترین رتبه میانگین ۵/۵۳ در اولویت اول، مهارت‌های طبقه فردی-زیستی در اولویت دوم و مهارت‌های مربوط به محل کار در اولویت سوم قرار دارد. مهارت‌های ذهنی-شناختی با رتبه میانگین ۱/۳۷ کمترین میزان توجه و اهمیت را به خود اختصاص داده است. به نظر می‌رسد که میان دیدگاه‌های برنامه‌ریزان و دانش‌آموزان در زمینه اولویت‌های مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان توافق بیشتری وجود دارد.

جمع‌بندی نهایی اولویت‌یابی مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان

بررسی نهایی اولویت‌یابی نیازهای آموزشی بزرگسالان از مجموع نظرات سه گروه نشان داد که، از ۴۰ مهارت زندگی تعیین‌شده برای بزرگسالان، ۱۵ مهارت در ابعاد مختلف بیشترین میزان میانگین رتبه‌ها را کسب کرده و با بیشترین میزان توافق در اولویت‌های نخست به عنوان مهارت‌های مورد نیاز بزرگسالان پذیرفته شده‌اند که به ترتیب عبارتند از:

۱. مهارت فرزند پروری^۱
۲. مهارت حفظ بهداشت و سلامتی خود و سایرین^۳
۳. مهارت اداره درآمد^۴
۴. توانایی نشان دادن رفتار و برخورد مناسب در جامعه^۵
۵. مهارت مراقبت از محیط زیست^۶
۶. مهارت مدیریت امور منزل^۷
۷. توانایی کسب دانش، تخصص و آمادگی لازم برای استخدام^۸
۸. توانایی عمل بر مبنای حقوق، ارزش‌ها و

1. parenting skills

2. house management skills

مسئولیت‌های خانوادگی ۹. مهارت انجام وظایف حرفه‌ای خاص شغل ۱۰. مهارت تصمیم‌گیری در زندگی فردی و گروهی ۱۱. مهارت مدیریت زمان ۱۲. توانایی فراکنشی عمل کردن ۱۳. مهارت‌های پیشگیری از اعتیاد و مصرف مواد مخدر ۱۴. مهارت کسب اطلاعات از منابع گوناگون برای آگاهی از مسائل جامعه ۱۵. مهارت سازگاری با دیگران مهارت‌های زیر نیز پنج مهارت زندگی تعیین شده برای بزرگسالان هستند که در مجموع نظرات سه گروه مورد مطالعه کمترین میانگین رتبه‌ها را به دست آورده‌اند. ۱. مهارت مشارکت در مسائل مدنی، سیاسی و اجتماعی ۲. مهارت تفکر انتقادی ۳. مهارت ارائه کمک‌های اولیه ۴. مهارت حل تعارض با دیگران ۵. توانایی پذیرش تغییرات جسمی و روحی سنین بزرگسالی و سازگاری با آنها.

ج) سایر نتایج به دست آمده

به منظور بررسی تأثیر متغیرهای تعدیل‌کننده جنسیت، وضعیت اشتغال و وضعیت تأهل بر نظرات گروه‌ها از آزمون t گروه‌های مستقل و به منظور مقایسه دیدگاه‌های سه گروه در مورد مهارت‌های زندگی از تحلیل واریانس استفاده شده و از آزمون‌های تبعی (آزمون شفه) به منظور بررسی جهت معناداری اختلاف نظرات سه گروه استفاده شده که در زیر نتایج آنها ارائه می‌شود:

۱. اختلاف میانگین نظرات سه گروه در مورد مهارت‌های ذهنی - شناختی، فردی - زیستی، ارتباطات میان فردی، مهارت‌های مربوط به محل کار و مهارت‌های شهروندی معنادار بود. یعنی میان دیدگاه‌های گروه‌های مورد مطالعه در مورد مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان اختلاف نظر وجود دارد.

۲. اختلاف معنادار در میانگین نظرات سه گروه در مورد مهارت‌های زندگی خانوادگی مشاهده نشد. لذا می‌توان استنباط کرد که در مورد تلقی این مهارتها به عنوان نیاز آموزشی بزرگسالان میان سه گروه توافق نظر وجود دارد.

۳. اختلاف میانگین نظرات زنان و مردان در گروه متخصصان تعلیم و تربیت دربارهٔ ۶ طبقه مهارت‌های زندگی معنادار نبوده است.
۴. نتایج آزمون تحلیل واریانس نشان داد که تفاوت میانگین دیدگاه‌های متخصصان تعلیم و تربیت با توجه به رشته تحصیلی آنها تنها در مورد مهارت‌های ذهنی - شناختی و ارتباطات میان فردی معنادار است. نتایج آزمون شفه نشان داد که این اختلاف میانگین در گروه متخصصان آموزش مهارت‌های زندگی که دارای مدرک تحصیلی روانشناسی هستند، معنادار است و در سایر نیازهای ابراز شده تفاوت معنادار نبوده است.
۵. نتایج حاصله از آزمون t گروه‌های مستقل تفاوت معنادار میان میانگین نظرات زنان و مردان در گروه برنامه‌ریزان درسی در مورد ۶ طبقه مهارت‌های زندگی نشان نداده است.
۶. تفاوت میانگین نظرات مجردان و متأهلان در گروه برنامه‌ریزی درسی در مورد مهارت‌های زندگی معنادار نبوده است.
۷. اختلاف میانگین نظرات دانش‌آموزان زن و مرد تنها در مورد مهارت‌های مربوط به محل کار معنادار بوده است.
۸. اختلاف میانگین نظرات دانش‌آموزان مجرد و متأهل تنها در مورد مهارت‌های مربوط به محل کار و مهارت‌های ارتباطات میان فردی معنادار بوده است.
۹. تفاوت میانگین نظرات دانش‌آموزان شاغل و غیرشاغل در مورد هیچ یک از مهارت‌های زندگی معنادار مشاهده نشده است.
۱۰. نتایج آزمون تحلیل واریانس عدم معناداری اختلاف میانگین نظرات دانش‌آموزان رشته‌های علوم انسانی، علوم تجربی و ریاضی فیزیک را دربارهٔ سطوح گوناگون مهارت‌های زندگی نشان داده یعنی تفاوتی قابل ملاحظه در مورد دیدگاه‌های دانش‌آموزان رشته‌های متفاوت مشاهده نشده است.

تحلیل پاسخ‌های سؤالات باز- پاسخ

به منظور بررسی دقیق مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان، علاوه بر سؤالات تستی، ۶ سوال باز- پاسخ در زمینه ۶ دسته کلی از مهارت‌های زندگی مطرح شد تا بتوان مهارت‌های زندگی احتمالی را از دیدگاه سه گروه شناسایی کرد. تحلیل پاسخ‌های ارائه شده طیفی وسیع از مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان را آشکار ساخت که می‌تواند معرف نیازها و خواسته‌های واقعی بزرگسالان در ابعاد گوناگون زندگی باشد. تحلیل دیدگاه‌های گروه‌های مورد مطالعه، فهرست مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان را از ابعاد گوناگون بسط می‌دهد. در ادامه برخی از پاسخ‌هایی که بیشترین تعداد و درصد را به دست آورده‌اند، به طور خلاصه ارائه می‌شود.

تحلیل پاسخ‌های متخصصان تعلیم و تربیت به سؤالات باز- پاسخ

متخصصان تعلیم و تربیت در بعد شناختی، مهارت تفکر خلاق (۸/۳۳٪)، مهارت‌های نقدکردن و انتقادپذیری هر یک (۴/۱۷٪)؛ در بعد فردی- زیستی، مهارت‌های رشد شخصی (افزایش عزت‌نفس و ایجاد خودپنداره مثبت ۱۲/۵٪) و توانایی رویارویی با شکست (۸/۳۳٪)؛ در زمینه ارتباطات میان فردی، توانایی کنترل خشم (۱۲/۵٪) مهارت جرئت‌ورزی (۴/۱۷٪) مهارت خوب گوش دادن^۱، انعطاف‌پذیر بودن و منصف بودن (۱۲/۵٪)، روزآمد کردن خود در شغل (۴/۱۷٪) توانایی برقراری ارتباط متقابل خانوادگی (۱۶/۶۷٪) و در حیطه شهروندی، مهارت‌های شهروند مسئول بودن (تصمیم‌گیری مشارکتی و مشارکت در امور جامعه ۱۶/۶۷٪) را به عنوان مهارت‌های زندگی ضروری بزرگسالان ذکر کرده‌اند.

تحلیل پاسخهای برنامه‌ریزان درسی به سؤالات باز - پاسخ

برنامه‌ریزان درسی در پاسخهای خود به مهارتهایی مثل، داشتن تسلط کافی به زبان انگلیسی (۲/۴۴٪) داشتن سواد علمی تکنولوژیک (STL) (۴/۸۸٪) در بعد فردی، به مسئولیت‌پذیر بودن (۲/۴۴٪) توانایی غلبه بر مشکلات در موقعیتهای بحرانی (۴/۸۸٪) در زمینه ارتباطات میان فردی، به مهارتهای همکاری (۴/۸۸٪) رفتار قاطع داشتن (۲/۴۴٪) در زمینه مهارتهای شغلی، به مهارتهای مدیریت کردن، کارآفرینی (۷/۳۲٪) و در مقوله شهروندی، به مهارتهای گفتمان (انتقادکردن و انتقادپذیر بودن ۹/۷۶٪) و تحمل نظرات دیگران، مدارای اجتماعی و رعایت حقوق شهروندی (۱۲/۱۹٪) به عنوان مهارتهای زندگی مورد نیاز بزرگسالان اشاره کردند.

تحلیل پاسخهای دانش‌آموزان به سؤالات باز - پاسخ

تحلیل پاسخهای دانش‌آموزان بزرگسال نشان‌دهنده توجه آنها به طیفی متفاوت از مهارتهای زندگی مورد نیاز است، مانند مهارتهای یادگیری (توانایی به یادآوردن مطالب، یادگیری سریع و مهارتهای مطالعه کردن) توانایی بهره‌گیری از فناوری اطلاعات (۱/۵۶٪) توانایی تفکر انتقادی (۱/۲۷٪) توانایی پیشگیری از مصرف مواد مخدر (۱/۲۷٪) رشد توانایی‌های فیزیکی (۲/۲۲٪) خودآگاهی (۰/۹۵) مهارت استفاده از اوقات فراغت (۱/۹۰٪) توانایی دوست‌یابی، مهارت نه گفتن، مهارت مشورت کردن (۱/۹۵٪) توانایی معاشرت درست با جنس مخالف (۲/۲۲٪) داشتن قابلیت‌هایی مانند وقت‌شناسی، انضباط شغلی و انعطاف‌پذیری در محل کار (۲/۲۲٪). در بعد مهارتهای خانوادگی با بیشترین درصد به تواناییهایی مانند برقراری ارتباط مؤثر در خانواده (۲/۸۶٪) توانایی همسراری، مهارت خانه‌داری مانند: برنامه‌ریزی، صرفه‌جویی و استفاده درست از درآمد که به عنوان ضروریتهای مورد نیاز بزرگسالان تلقی کرده‌اند.

بحث و بررسی یافته‌های پژوهش

پژوهش، مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان در ۶ گروه (مهارت‌های ذهنی-شناختی، مهارت‌های فردی-زیستی، مهارت‌های ارتباطات میان‌فردی، مهارت‌های مربوط به محل کار، مهارت‌های زندگی خانوادگی و مهارت‌های شهروندی) بررسی شد و مهارت‌های زندگی تعیین شده از دیدگاه متخصصان تعلیم و تربیت، برنامه‌ریزان درسی دروه متوسطه نظری و دانش‌آموزان بزرگسال دبیرستانهای شبانه تهران به عنوان نیاز آموزشی بزرگسالان پذیرفته و تایید شدند. با اندکی تأمل در زندگی بزرگسالان می‌توان پی برد که آنها برای رویارویی مؤثر با مسائل روزمره به طیفی وسیع از مهارتها نیاز دارند. بزرگسالان در بعد شناختی به یادگیری تواناییهای چگونه دانستن، در بعد زیستی به مهارت‌های اداره خود یا قابلیت‌های چگونه بودن، در بعد اجتماعی به آموختن مهارت‌های چگونه با هم زندگی کردن نیازمندند. بزرگسالان همچنین باید به مهارت‌های عملی یا مهارت‌های چگونه عمل کردن مجهز باشند تا بتوانند در زمینه‌های شغلی نیازهای خود را برآورده سازند. در مجموع از نظر گروه‌های مورد مطالعه در پژوهش حاضر همه مهارت‌های شناسایی شده برای رشد قابلیت‌های انسانی بزرگسال ضروری تشخیص داده شد.

تحلیل اولویت‌یابی مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان از طریق آزمون فریدمن، توسط متخصصان تعلیم و تربیت، برنامه‌ریزان درسی دوره متوسطه نظری و دانش‌آموزان دبیرستانهای بزرگسالان تهران، تفاوت‌هایی را در ترجیحات و دیدگاه‌های گروه‌های مذکور آشکار کرد. مسلم است که با توجه به رویکرد مورد استفاده در برنامه‌ریزی درسی از نظرات یکی از گروه‌های مطالعاتی یا تلفیقی از نظرات می‌توان در تصمیمات آموزشی استفاده کرد. با بررسی توافقاتی به دست آمده از اولویت‌یابی سه گروه، مهارت شهروندی در اولویت اول مورد توجه قرار گرفت. از میان مؤلفه‌های مهارت شهروندی هم، مهارت‌های رفتار و برخورد مناسب در جامعه، توانایی مراقبت از محیط زیست و منابع طبیعی، مهارت فراکنشی عمل کردن و توانایی کسب اطلاعات از منابع گوناگون

جزء ۱۵ مهارتی بودند که بیشترین اولویت را به دست آوردند. بررسیها نشان دادند که نتایج تحقیقات زیر در حیطه مهارتهای شهروندی نیز با نتایج این تحقیق همخوانی دارد از جمله:

۱. در تحقیقی که لی ونگ آن^۱ (۱۹۹۹) به شیوه نظرخواهی از نخبگان تربیتی ۱۲ کشور درباره مهم‌ترین و کم‌اهمیت‌ترین اهداف تربیت شهروندی و در سطح آسیا و سطح بین‌المللی انجام داد، اهدافی چون کمک به افراد در دستیابی به توانایی مستقل عمل کردن، مسئولیت‌پذیری شخصی و فراهم آوردن رشد ظرفیت روحی و روانی افراد جامعه به عنوان مهم‌ترین اهداف تربیت شهروندی در سطح آسیا و سطح بین‌الملل تعیین شد که از طریق آموزش مهارتهای شهروندی می‌توان به چنین اهدافی دست یافت.

۲. در مطالعه بین‌المللی دیگری هم که لی^۲ (۱۹۹۸) انجام داد با احتساب میانگینهای به دست آمده از رتبه‌بندی ارزش‌ها در سطح آسیا و در سطح بین‌الملل مشخص شد که ارزش حفاظت از محیط زیست و مراقبت از منابع طبیعی، رفتار بر مبنای نظام قوانین و ضوابط شهری و برخورد و رفتار مبتنی بر اخلاق در جامعه، جزء ۱۲ ارزشی است که در هر برنامه تربیت شهروندی باید به آنها پرداخته شود. در پژوهش حاضر نیز مهارتهای مذکور بیشترین اولویت را به دست آوردند.

۳. نتایج تحقیق فتحی و اجارگاه (۱۳۸۱) با موضوع «شناسایی ویژگیهای شهروند خوب برای جامعه ایران» نیز با نتایج پژوهش حاضر همخوانی دارد زیرا تواناییهایی مانند مسئولیت‌پذیری در جامعه، احترام به حقوق متقابل و التزام عملی به قانون با بیشترین میزان تأکید در اولویت قرار گرفتند.

1-Lee Wing On

2-Lee

در بعد مهارت‌های شهروندی مؤلفه توانایی مشارکت^۱ در مسائل مدنی، سیاسی و اجتماعی از دیدگاه هر سه گروه مورد مطالعه کمترین اولویت را به خود اختصاص داده است.

یکی از مؤلفه‌های شهروندی مسئول مشارکت است. امروزه شرایط جوامع ایجاب می‌کند که تمام شهروندان مسئولیت اداره امور اجتماع را از طریق مشارکت مدنی و سیاسی متقبل شوند. مشارکت در امور سیاسی و مدنی مستلزم آن است که شهروندان صلاحیت‌های ویژه‌ای را داشته باشند. با وجود اهمیت و ضرورتی که آموزش مهارت‌های مشارکت در جوامع دارد، متأسفانه مؤلفه مذکور در این پژوهش از طرف گروه‌های مورد مطالعه مورد تأیید قرار نگرفته است. بررسی‌ها نشان دادند که تحقیقات زیر یافته‌های این پژوهش را زیر سوال برده است.

در پژوهشی که به منظور مطالعه خط مشی‌های تربیت شهروندی در سال ۱۹۹۷ در دانشگاه مینه‌سوتای آمریکا و با حمایت مالی بنیاد صلح ساساکوای توکیو انجام شده است، بر توانایی مشارکت به منزله یکی از ویژگی‌های شهروند خوب تأکید شده است. البته یکی از دلایل تناقض نتایج این پژوهش با پژوهش حاضر می‌تواند در برداشتهای گوناگون از مفهوم مشارکت اجتماعی و مدنی با توجه به شرایط متفاوت اجتماعی و سیاسی جامعه ایران باشد.

در پژوهشی دیگری که وان پرایور تحت عنوان «تجربه استرالیا در زمینه آماده کردن جوامع آموزشی مدارس برای تربیت شهروندی» در ایالت ویکتوریای استرالیا انجام داد، مشارکت در امور مدرسه یا جامعه مدنی از ویژگی‌های شهروند خوب تلقی شده است.

از مهارت‌های فردی-زیستی، مهارت‌های حفظ بهداشت و سلامتی خود و دیگران، مهارت‌های پیشگیری از مصرف مواد مخدر؛ از مهارت‌های ذهنی-شناختی، مهارت

تصمیم‌گیری در زندگی فردی و گروهی؛ و از مهارت‌های ارتباطات میان‌فردی، مهارت سازگاری با دیگران، بیشترین اولویت را به دست آورند. این مهارت‌ها از توانایی‌های روانی- اجتماعی به شمار می‌روند. از توانایی‌های روانی- اجتماعی مهارت‌های تفکر انتقادی و حل تعارض با دیگران آخرین اولویت را به خود اختصاص داده‌اند که به جای تأمل دارد. متأسفانه در مورد مهارت‌های روانی- اجتماعی بزرگسالان پژوهش مشابهی به دست نیامد.

از مهارت‌های زندگی خانوادگی، مهارت‌های فرزندپروری، اداره درآمد^۱، مدیریت خانه و عمل بر مبنای حقوق، ارزشها و مسئولیت‌های خانوادگی بیشترین اولویت‌ها را به دست آورند که ممکن است ناشی از شرایط خاص بزرگسالان و نیازهای آنان به دلیل داشتن مسئولیت‌های خانوادگی باشد. از مهارت‌های مربوط به محل کار، مهارت‌های مدیریت زمان^۲ و مهارت‌های کاریابی و استخدام، بیشترین اولویت‌ها را به دست آوردند. در این زمینه در پژوهشی دیگر هم که لوئیس بورتون، جینیس چاوز و چارلز کوکاسکا صورت دادند، مهارت‌های مذکور به عنوان قابلیت‌های حرفه‌ای که کارفرمایان برای استخدام جوانان جویای کار مد نظر داشتند، مورد توجه واقع شد.

نتایج آزمون t گروه‌های مستقل و تحلیل واریانس نیز تفاوت‌های چندی را در دیدگاه‌های برخی از گروه‌ها با توجه به متغیرهای جنسیت، وضعیت تأهل، اشتغال و رشته تحصیلی نشان داد؛ زیرا مهارت‌های زندگی مورد نیاز افراد با توجه به جنس؛ سن و موقعیت‌های فرهنگی و اجتماعی متفاوت است. این تفاوت‌ها باید در برنامه‌ریزی آموزش مهارت‌های زندگی به بزرگسالان لحاظ گردد.

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش حاضر بر این امر صحنه می‌گذارد که نیازهای آموزشی بزرگسالان به ویژه در بعد مهارت‌ها باید بیش از پیش در مجامع علمی- پژوهشی و اجرایی نظام

1-money management skills

2-time management skills

تعلیم و تربیت کشور مورد توجه و تأکید قرار گیرد. چرا که بزرگسالان به دلیل تعدد نقش و وظایف دارای نیازهای آموزشی فراوانی هستند که می‌خواهند از طریق یادگیری و آموزش به ابعاد متفاوت زندگی خود محتوا و عمقی بیشتر بدهند. بزرگسالان عناصر فعال هر جامعه هستند و برای بهتر زیستن در دنیای پیچیده امروز با چالش‌ها و بحرآنهای متعدد مثل جهانی‌شدن و بومی ماندن، شرایط متغیر شغلی و بازار کار، اثرات گسترش فناوریها ارتباطی بر مهارت‌های اجتماعی و ارزشها و بحران سلامتی و تغذیه دست و پنجه نرم می‌کنند که هر کدام از این بحرانها مشکلاتی را بر شیوه زندگی بزرگسالان تحمیل می‌کنند.

از این گذشته با توجه به شرایط و مقتضیات کشور در ابعاد سیاسی، فرهنگی و معضلات دامن‌گیر اجتماعی مانند اعتیاد، طلاق و بیکاری و ... ما بیش از پیش نیازمند شهروندانی فعال، مسئول و کارآمد هستیم و مهارت‌های شهروندی مقوله‌ای است که باید آموزش داده شود. این امر زمانی اتفاق می‌افتد که افراد تواناییهای خود را عملاً تجربه نمایند و به کار گیرند. لذا آموزش مهارت‌های زندگی کردن به بزرگسالان در دنیای کنونی یک نیاز و یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر است. این نیاز و ضرورت در همه ابعاد زندگی بزرگسالان احساس می‌شود. اهداف آموزشی مهارت‌های زندگی از الزامات و نیازهای روزمره افراد سرچشمه می‌گیرد، بنابراین در موقعیتهای و ابعاد متفاوت زندگی مفید و قابل کاربرد است. با آموزش این تواناییها و قابلیت‌ها می‌توانیم بزرگسالان را برای اداره بهتر زندگی فردی و اجتماعی خود آماده کنیم و کیفیت زندگی آنها را بهبود بخشیم.

ضرورت‌های ذکر شده و لزوم تربیت انسانی با این قابلیت‌ها و توانمندیها نیازمند پیش‌بینی و برنامه‌ریزی ویژه‌ای است. نخستین گام برای آموزش مهارت‌های زندگی و به ویژه مهارت‌های شهروندی به بزرگسالان وجود برنامه‌های درسی ویژه متناسب با این منظور است. این امر مستلزم آن است که سیاست‌گذاران آموزشی و عوامل اجرایی نظام آموزش بزرگسالان کشور در زمینه مناسب بودن موضوعات درسی سستی با شرایط و نیازهای بزرگسالان بازنگری و بررسی مجددی انجام دهند. به نظر می‌رسد که موثرترین

راهبرد، لحاظ کردن مقوله‌های مهارت‌های زندگی و شهروندی در برنامه‌های درسی بزرگسالان مبتنی بر نیازها و اولویتهای تعیین شده از سوی بزرگسالان باشد.

پیشنهادهای و راهکارها

۱. در طراحی و تدوین برنامه‌های آموزش مهارت‌های زندگی به بزرگسالان به نیازها، اولویتهای و ترجیحات آنها توجه لازم مبذول شود و مهارتهایی که بیشترین اولویتهای را به دست آورده‌اند (مهارت‌های شهروندی و مهارت‌های فردی- زیستی) در برنامه‌های درسی بیشتر تقویت شوند.

۲. به هنگام تدوین برنامه آموزش مهارت‌های زندگی و کاربرد آن، باید هدفها و مواد آموزشی برنامه را با سن، جنس و شرایط فرهنگی- اجتماعی بزرگسالان منطبق ساخت.

۳. با توجه به اهداف پژوهش و این‌که برنامه آموزش مهارت‌های زندگی در نهایت روی بزرگسالان (به ویژه دانش‌آموزان بزرگسال) اجرا خواهد شد، لازم است ترجیحات دانش‌آموزان بزرگسال بیشتر مورد توجه برنامه‌ریزان درسی قرار گیرد و این برنامه به صورت جداگانه و در قالب یک کتاب مستقل برای دانش‌آموزان بزرگسال دبیرستانهای شبانه اجرا شود.

۴. با توجه به این‌که هدف پژوهش حاضر، صرفاً شناسایی و اولویت‌یابی مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان بود، ضرورت دارد برای دستیابی به نتایج مناسب در زمینه وضعیت آموزش مهارت‌های زندگی در کشور، اقدامات پژوهشی گوناگون صورت گیرد، مانند انجام ارزشیابیهای دقیق از مهارت‌های آموخته شده، تحلیل محتوای کتب آموزشی، بررسی زمانبندی دروس مهارت‌های زندگی، چگونگی فعالیتها و... یعنی در زمینه روش در نظر گرفتن مهارت‌های زندگی در برنامه‌های درسی بزرگسالان، روش‌های آموزش آن و مواد آموزشی مورد نیاز باید پژوهشهای بیشتر انجام شود.

۵. شناسایی و اولویت‌یابی مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان با توجه به سن، جنس، منطقه (شهر و روستا) و شرایط اجتماعی و فرهنگی متفاوت آنها پژوهشهای

مجزایی انجام شود و از روش‌های عینی پژوهشی مانند مشاهده و مصاحبه استفاده گردد تا شناسایی نیازها دقیق‌تر صورت گیرد.

۶. با اقدامات ضربتی و کوتاه مدت مانند تجدید نظر در طراحی برنامه‌های درسی موجود به ویژه در مرحله تدوین اهداف، انتخاب محتوای آموزشی، کارآموزی معلمان، تدوین دستورالعملها و فراهم‌سازی ضوابط اجرایی و امکانات لازم، شرایط برای اجرای برنامه‌های آموزش مهارت‌های زندگی به بزرگسالان تسهیل گردد.

RICEST

منابع

فارسی

- ادیب، یوسف (۱۳۸۲). *طراحی الگوی مطلوب برنامه ریزی مهارت‌های زندگی برای دوره راهنمایی تحصیلی*. پایان‌نامه دکتری دانشگاه تربیت مدرس. تهران.
- آقازاده، محرم (۱۳۸۲). راهنمای آموزش مهارت‌های تفکر. *ماهنامه رشد تکنولوژی آموزشی*، تهران: دفتر انتشارات کمک آموزشی، شماره ۱۴۹.
- بوتوین، ژیلبرت (۱۳۸۱). پیشگیری از مصرف الکل، سیگار و سایر مواد از طریق آموزش مهارت‌های زندگی: نظریه، روش‌ها و یافته‌های تجربی. ترجمه شهرام محمدخانی، *فصلنامه پیام مشاور*، سال چهارم، شماره ۷.
- جارویس، پیتر (۱۳۷۸). *آموزش بزرگسالان و آموزش مداوم*. ترجمه غلامعلی سرمد، تهران: سمت.
- سازمان بهداشت جهانی (۱۳۷۷). *برنامه آموزش مهارت‌های زندگی*. ترجمه ربابه نوری قاسم‌آبادی و پروانه محمدخانی، تهران: انتشارات معاونت امور فرهنگی و پیشگیری سازمان بهزیستی.
- صباغیان، زهرا (۱۳۷۱). آموزش بزرگسالان: مفهوم، ضرورت و اهمیت. *مجله آموزش بزرگسالان و توسعه*، موسسه بین‌المللی آموزش بزرگسالان، سال اول، شماره ۱.
- صباغیان، زهرا (۱۳۷۵). *روش‌های سوادآموزی بزرگسالان*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- کیامنش، علیرضا؛ محسن‌پور، بهرام (۱۳۷۸). *ارزش‌یابی پروژه آموزش دختران شاغل روستایی*. تهران: سازمان نهضت سوادآموزی و صندوق کودکان ملل متحد (یونیسف).
- فتحی واجارگاه، کورش (۱۳۸۳). *طرح پژوهشی طراحی الگوی مناسب برنامه درسی مهارت‌های زندگی برای دوره راهنمایی تحصیلی*.
- فتحی واجارگاه، کورش؛ طلعت دیبا واجاری، (۱۳۸۱). بررسی ویژگی‌های شهروند مطلوب برای جامعه ایران و میزان توجه برنامه‌های درسی مدارس به این ویژگی‌ها. *فصلنامه علوم انسانی*، دانشگاه شهید بهشتی، ویژه‌نامه جامعه‌شناسی شماره ۳۵.
- فتحی واجارگاه، کورش؛ طلعت دیبا واجاری، (۱۳۸۱). *تربیت شهروندی*. تهران: فاخر.
- گزارش پنجمین کنفرانس بین‌المللی آموزش بزرگسالان (هامبورگ آلمان). ایران. وزارت آموزش و پرورش، دفتر همکاری‌های علمی بین‌المللی (۱۳۷۶).

انگلیسی

- Bene, R. (2005). Including citizenship In adult education. Avaliable at:
<http://www.brs.leeds.ac.uk/cgi-bin/brs-engine>
- Burton ,l.f &et al.(1987).employability skills :a survey of employers opinions.
journal of rehabilitation.no 30.
- Fathi Vajargah, K. (2001). *Citizenship education in Iran*. Conberra, Australia: Curriculum Studies Association.
- Fathi Vajargah, K. (2003). *Life skills training in Iranian primary school curricula*. Hamburg Germany. European Educational Research Association.
- Kapalan, A.& et al. (1992). *A guide for selecting life skills program*. Washangton D. C. Office of Correctional Education.
- Lee, W. O. (1998). *Measuring impact value and change*. New Hamsphire: Hollis Publishing Company.
- Lee, W.O (1999). Qualities of citizenship for the new century: Perceptions of asian educational leaders. in *Fifth UNESCO-ACEID International Conference*. Bangkok. Thailand.
- Meyer, R.(2002).*The life skills approach: Away to healthy human development*. Avaliable at <http://www.gtz.de.I sRHliblio/02 %20 RH%2 Oworkshop/ Agenda>.
- Nolte, g. m.(2002).life skills: an empowering programmer for young adults. university of Pretoria (south Africa), Avaliable at:/ [http://proquest\(umi\)](http://proquest(umi)).
- Radja, Katia and et al. (2003). *Education and the capabilities approach: Life skills education as a bridge to human capabilities*. Avaliable at <http://www.unescobkk.org>.
- UNICEF. (2003) .*Which Skills are life skills?* Avaliable at:
<http://www.life skillsbasededucation.com>
- Vartanine,A.& et al. (1986). *Critical and Creative thinking*. Avaliable at:
<http://www.Cunningham.Acer.edu.au/dbtw/ sample/ search - edresearch .html> .

